

Вадим Слюсар

ВІЙНА ЯК ФОРМА НАСИЛЛЯ У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Проаналізовано функціональний характер війни як складника соціального насилля у процесах соціальної трансформації. У цьому аспекті війна розглядається на індивідуальному та колективному рівнях соціального насилля у таких його формах: політичній, економічній, фізичній, структурній і системній. Закцентовано також на специфіці війни як складнику “міфічного”, “божественного” та “раціонального” насилля.

Аналіз проблем війни як соціального явища у філософських науках передбачає вивчення не лише аспектів взаємин між соціальними суб'єктами, а й ролі чинників, що викликають ворожнечу між ними, та низку супутніх процесів, зокрема ескалація конфлікту, протистояння, зневажання, ігнорування один одного. Особливо актуальною проблемою для мислителів сучасності є соціальний феномен війни, яка до XIX ст. була переважно засобом розв'язання конфлікту між двома сторонами, трансформувалася у засіб розв'язання соціальних конфліктів, набула світових масштабів. У другій половині XX ст. вона постає у нових формах (наприклад, культурна, ідеологічна, економічна війна, “холодна” війна та гонка ядерних озброєнь), які, утверджуючись, змінюють взагалі зміст насилля як якісної характеристики буття сучасної людини.

Метою статті є з'ясувати особливості вияву соціального феномену війни залежно від форм насилля у контексті соціальних трансформацій.

Проблеми війни та насилля були і залишаються актуальним предметом дослідження як у філософських науках, так і багатьох інших, що охоплюють соціогуманітарну сферу життя. Здійснюються спроби системного аналізу насилля як соціального феномена та форм його проявів у міждисциплінарній площині, зокрема у колективних монографіях “Насилля: тенденції, структури, проблеми аналізу” (за ред. В. Гайтмейєра та Г.-Г. Зьоффнера), “Міжнародний довідник з насилля” (за ред. В. Гайтмейєра та Дж. Хейгана), “Насилля: міждисциплінарний довідник” (за ред. К. Гудеуса та М. Кріст). Безперечно, важливим науковим здобутком за зазначеною проблемою є визначення змісту та форм насилля, а також ролі волі як його інструменту в контексті дослідження проблем війни Г. Гофмайстером. Проблема насилля є предметом дослідження українських науковців. Насилля як предмет філософських рефлексій розкрито у працях В. Остроухова, а роль насилля під час воєн в історично-цивілізаційному зрізі В. Мандрагелі. Особливості здійснення насилля у XX столітті та аналіз сучасних пошуків шляхів його подолання є предметом монографії П. Сауха “XX століття. Підсумки”.

Війна є важливим аспектом для вивчення перехідних пунктів зміни форм насилля. Відомий прусський теоретик війни К. фон Клаузевіц визначив війну актом насилля, який має на меті змусити суперника виконати волю суб'єкта [1, с. 22]. Історія людства – це постійне чергування воєн як між державами, так і між окремими соціальними групами. Війну в цьому аспекті можна розглядати як вид насилля, що характеризується організованістю боротьби, застосуванням зброї, вона здійснюється спеціальним соціальним інститутом (армією) або збройними формуваннями із залученням економічних, політичних, ідеологічних та дипломатичних засобів [2, с. 425]. З огляду на те, що термін “війна” містить юридичні конотації, його вживання в системі міжнародного права актуалізує потребу визначення чітких критеріїв, передусім за кількістю загиблих, тривалістю, територією ведення бойових дій тощо. Враховуючи, що стосовно змісту цього поняття відбуваються значні суперечки в наукових колах, особливо останнім часом у зв'язку з поширенням як у дослідницькій літературі, так і в засобах масової комунікації використання понять “гібридна війна”, “асиметрична війна” і “спеціальні військові операції альянсів країн” може використовуватися термін “збройні зіткнення”.

Осмилення ролі війни знайшло своє відображення у низці філософських концепцій, зокрема у концепції “гештальту робітника” видатного німецького мислителя Е. Юнгера. Він ставить поняття “війна” в один ряд з такими поняттями, як “робітник”, “володарювання”, “гештальт”, “мобілізація”, “раса”, “вид-раса”, “техніка”, “новий порядок” та надає їм, на думку В. Жмира, позитивного змісту і наповнення [3, с. 20]. Війна як соціальне явище має індивідуальний вимір. Так, опозицію миру та війни як складника “діагностики епохи”, здійсненої у філософській рефлексії Е. Юнгера, варто розглядати через поняття, які продовжують категоріальний ряд, висхідний від античного Еросу. До них відомий німецький філософ відносить “кров”, “вогонь”, “жах”, “біль”. Проте лише біль є ключем

до миру, оскільки тоді мир актуалізується як носій загрози. Е. Юнгер у своїх працях “маскулінізує” та індивідуалізує війну, приписуючи їй чоловічі риси та героїчні характеристики (мужність, самовідданість, честь тощо), які втратили свою актуальність у новітніх війнах. Мислитель наголошує на потребі реалізації чоловічої, варварської, фізичної боротьби як внутрішнього переживання, де “внутрішнє” мислиться у контексті ніцшеанського “усвідомлення” (“Verinnerlichung”), а переживання як одухотворення та сублимація боротьби.

Таким чином, війна постає як перетворення, повернення, регрес до варварської форми існування людини, саме така дика сутність людини і є першопричиною воен. Проте початок війни, який призводить до загибелі цивілізації, супроводжується водночас процесом народження “нової людини”, а отже, і початком нової епохи, нової цивілізації, але точніше нового циклу її розвитку. Однією з рис “нової людини” є її тотальна ідентифікація з технікою та породження глибинних інстинктів, захоплень, рефлексів.

Логіка дослідження війни у соціальних трансформаціях передбачає аналіз змісту і характеру цього феномена залежно від форм соціального насилля, які зумовлюють спрямованість їх перебігу. У своїх попередніх працях, розглядаючи типологію форм насилля за суб’єктом і спрямованістю (самоспрямоване, міжособистісне та колективне насилля), дійшли висновку, що перші дві форми мають опосередкований вплив на соціальні трансформації. Самоспрямоване та міжособистісне насилля у цьому контексті здійснюється, по-перше, як провокація, яка здатна спричинити початок структурних трансформаційних процесів, і, по-друге, як типовість, яка стає масовістю [4, с. 131]. Тому акцентува- тимемо на колективному насиллі, хоча доречніше тут вживати термін “соціальне насилля”. Соціальне насилля виражається у політичній, економічній та колективній формах, а залежно від наявності суб’єкта дії (актора) та відповідно до нього характеру соціального вияву можна виокремити фізичну, структурну та системну форми.

Аналіз війни як одного з інструментів політичної форми насилля варто розпочати із двох під- ходів до визначення її ролі. У філософській та політичній думці сформувалася позиція, запропо- нована К. Клаузевіцем і продовжена в різних інтерпретаціях К. Марксом, Ф. Енгельсом, К. Ка- утським, Г. Плехановим, що війна є продовженням політики іншими засобами. Така абсолютизація інструментальної ролі війни заперечувалася В. Леніним, який вказував у контексті проголошеної ідеї класової боротьби на протилежній до політичної функції війни. На його думку, з початком війни припиняються історично підготовлені політичні відносини між народами і класами, настає зовсім інше становище: просто “нападники і захищаються”, просто “відображення” ворогів вітчизни. Отже, соціальна напруженість, що передує революційній ситуації, знімається, її енергія перемикається на інші цілі [5, с. 225]. Г. Гофмайстер, заперечуючи онтологічну політичну сутність війни, проголошену К. Клаузевіцем, зазначає, що війна взагалі – це вираження політичного безвладдя, а військове насил- ля, на відміну від поліцейського, яке функціонує всередині держави, виходить за межі простору, що регулюється національним законодавством [6, с. 58–59]. Війна, по суті, не має творчого начала, тобто не існує війни заради війни, вона має передусім інструментальний характер. Радше варто говорити про політичні цілі війни, проголошені владою (політичним і військовим керівництвом держави) як кінцевий результат застосування військового насилля. Політичні цілі визначають ставлення кожного члена суспільства до війни, характер збройної боротьби, вибір і мобілізацію ресурсів для її успіху. Це визначає зміст закону залежності ходу війни та її результату від політичних цілей сторін, які протистоять одна одній. Досягнення політичної мети “маркується” у суспільній свідомості як “пере- мога”, а образ переможеного – жирарівською “жертвою”, на яку спрямовується агресія, чий рівень у суспільстві, зазвичай, підвищується з початком військових дій. Таким чином, ненависть до перемож- них стає інтегральним чинником розвитку суспільства, що впливає на процеси релегітимації насилля.

Щодо взаємовідношення війни й економічної форми насилля, варто відзначити, погоджуючись з Е. Тоффлером і Х. Тоффлер, що війна з конфліктів держав або правлячих династій перетвори- лася на насилля, організованого націями, де держава управляє єдиною економікою національного масштабу [7, с. 328–329]. Це дало змогу владі сконцентрувати економічні та матеріальні засоби для воен значних масштабів, мобілізувати населення завдяки комунікаційним системам (транспортним і інформаційним). Економічна форма насилля дозволила військовому насиллю перейти з рівня колективного, обмеженого діяльністю груп військових професіоналів, на надвеликий, залу- чаючи також мобілізованих військових, цивільних працівників, які працюють на об’єктах, що підтримують функціонування військово-економічних комплексів. У праці “Мистецький твір у добу своєї технічної відтворюваності” (“Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit”) В. Беньямін аналізує феномен війни як форму економічного насилля з позиції техніки, стверджуючи, що лише війна спроможна мобілізувати всі сучасні технічні засоби, зберігаючи традиційні майнові відносини [8, с. 79]. Тобто природним є гальмування утилізації продуктивних сил існуючої системи власності, але у процесі розвитку технічних засобів, при зростанні енергетичних потужностей спричиняє неприродне використання цих продуктивних сил, неприродну утилізацію через війну. Руїнування, які здійснюються у ході війни, постають, за В. Беньяміном, доказом для всього людства того, що техніка ще недостатньо розвинена для контролю над стихійними соціальними силами.

Війна в її класичному розумінні завжди реалізується як фізична форма насилля. Навіть за умов мінімалізації кількості жертв в умовах переважання військової сили армії однієї зі сторін військово насилля становить загрозу застосування фізичної сили, а загроза насилля і є, власне, насиллям. Структурна ж форма насилля значною, хоча й не повною, мірою заперечує війну як свій інструмент, але виключно у таких конотаціях тлумачення цього поняття, як “пряме насилля”. Інші види і форми війни, навпаки, завдяки опорі на спеціалізовані структурні організації, які функціонують передусім на принципах чіткості й безумовності підпорядкування, виконують інструментальну роль і в структурному насиллі. Як свідчить історія, насилля соціально нерівності й несправедливості, яким є структурне, підтримується військовим насиллям як способом загрози для запобігання руйнування встановлених структур. Пряма форма військового насилля як складник структурного насилля, зазвичай, здійснюється на ранніх стадіях встановлення нових соціальних структур. Це виражається у масовому терорі, геноциді, штучних голодоморах для окремих регіонів. А також для підтримки функціонування наявних структур. Останнє реалізується як “військові операції” за межами держави, необхідність здійснення яких пояснюється владними організаціями або миротворчістю (недопущення локальних військових конфліктів між збройними формуваннями), або запобіганням діяльності іноземних організацій, які становлять загрозу функціонуванню структурі суспільства (напр., терористичним організаціям), або захистом національних, передусім економічних, інтересів. З одного боку, такі “військові операції” спроможні формувати в суспільній свідомості уявлення, що наявна соціальна структура і насилля, яке реалізується через нього є найоптимальнішими для суспільства, а з другого – продукується образ військового героя, що акумулює діяльність гумільовських “пасіонаріїв”, спрямовуючи її водночас на зовнішні трансформації. Також зазначимо, що успішність ведення війни безпосередньо залежить від чіткості структурного підпорядкування військових організацій і підпорядкування громадських організацій військовим. Упродовж останніх десятиліть позначаються масштабністю діяльності терористичних організацій, які сміливо можна визначити як наддержавні і наднаціональні. З огляду на труднощі у виявленні її структур і складу, війна з міжнародним тероризмом надзвичайно ускладнена. Застосування державою за таких умов свого виняткового права на збройне насилля має передувати виявленню структур, на які це насилля може поширюватися. Це стосується не тільки військових і воєнізованих формувань, у безпосередньому розпорядженні або під контролем яких перебуває зброя, а й і легітимних чи нелегальних, інституалізованих (також, які або спеціально створені, або виникли стихійно) структур управління ними [9, с. 83]. Утвердження системного насилля, по суті, виявляє зміст і характер ведення сучасних війн. Погодимось з О. Субетто, що в еволюції поколінь воєн на початку ХХІ століття важливим магістральним напрямком є використання різних видів енергії все глибших страт організації матерії і організації живих систем (ядерної зброї, протонної зброї, кліматичної зброї, генерації гігантських хвиль цунамі на основі особливих технологій енергетичного впливу в особливих точках водної товщі Світового океану, сейсмічної зброї, біологічної зброї, хімічної зброї, полум'яної зброї, генетичної зброї і т. д.). Проте при цьому зазначимо твердження виокремлених ним двох інших видів: перший – це використання різних видів інформації та інформаційних мереж, а друге – напрямок різних видів соціального, економічного, психологічного, духовного, культурного, етногенетичного і етнопсихологічного, освітнього впливу (відповідні до них види імперіалізму і види воєн), зокрема їх різні комбінації (гібридні війни) [10]. Якщо перший напрямок, на нашу думку, функціонує насамперед як загроза застосування військового насилля, оскільки його застосування може призвести також до завдання шкоди самому суб'єкту, то наступний є ефективнішим і поширеним у сучасному світі саме завдяки своєму системному впливу.

Війна, по суті, виявляється універсальним інструментом циклічної зміни певних форм насилля. По-перше, війна постає формою прямого насилля, яка одночасно завдає фізичної, моральної та психічної шкоди, характеризується масштабністю дії, дозволяє інтенсивно руйнувати установлені норми, традиції, правила, що визначає її як складник “міфічного” насилля. Результатом війни є встановлення цінностей і культури переможців у суспільстві переможених і актуалізація їх переосмислення переможцями, оскільки досягнуто поставлену мету війни. По-друге, сакралізація цілей війни передбачає одночасне вираження харизми головнокомандувача і дає змогу інтегрувати суспільство в боротьбі проти спільного ворога, проти якого висловлюється намір вести війну, фактично спрямувати енергію мас на війну всіх проти одного. По-третє, війна є регулятором критичної кількості “бунтівників” (пасіонаріїв) у суспільстві в період домінування “раціонального” насилля.

У праці “Війна як внутрішнє переживання” Е. Юнгер визначає війну як батька, який виховав людей, готових до одвічної боротьби, адже війна, за образним висловом філософа, є віссю до вібруючого колеса життя, яке обертається у кожній людині, війна надає життю форму і сенс [11]. Солдати ж, які внутрішньо переживають війну, репродукують її з метою щось творити, що призводить до освячення як війни, так і всього солдатства. Е. Юнгер, з одного боку, прославляє солдатство, певною мірою секуляризуючи його, надаючи йому статусу чи не найважливішого чинника розвитку суспільства. Проте з другого боку – “внутрішнє переживання” є спробою виправдання війни, надання їй конкретного

змісту, сенсу, окреслення її необхідності. Це може пояснити передусім суспільними та геополітичними процесами, які тривали у Німеччині в 20–30-ті роки ХХ ст., у період між двома світовими війнами, коли ідея війни утверджувалася не лише як спосіб розв’язання конфліктів між державами, передусім як спосіб існування людини у ворожому для неї світу. Ворожість виявляється у механізації багатьох сфер життєдіяльності, посиленні у соціальних процесах ролі природного відбору, утвердження політичних засобів під час розв’язання конфлікту поколінь.

Війна, за Е. Юнгером, є тим, що робить людей та їхній час тим, що вони є насправді, вона втілює в собі Бога – Творця – Батька та Вихователя, переходячи на особливий рівень святого і божественного, котрий позначається народженням “нової людини”. Водночас війна постає як ритуал ініціації, коли ціле покоління виходить з “темного” і “сірого” життя, проходить через ворота і прямує до світлого, загартовуючись, його солдати відчувають війну, стають її складника, переходячи до стану мучеників, готових з найглибшими переконаннями помирати задля війни.

З другої половини ХХ століття від поняття “війна” виокремлюється також “геноцид”. Запропонований Р. Лемкіним у роботі “Правління держав «Вісі» в окупованій Європі” (Axis Rule in Occupied Europe) в 1944 році цей термін відразу набув поширення у наукових, політичних та юридичних колах, і знайшов відображення у міжнародному праві, зокрема в 1948 році Організацією ООН прийнята “Конвенція щодо попередження злочину геноциду і покарання за нього”, і правових актах і документах багатьох країн. Звичайно, геноцид як форма політики, спрямованої на знищення культурно-економічних основ існування певних груп, насамперед національних (хоча може бути і за класово-становою належністю, наприклад, у Камбоджі за режиму “червоних кхмерів”), і на знищення самих цих груп, фактично може класифікуватися як вид злочину, а отже, він може здійснюватися і в “мирний час”. Однак погодимось з М. Шоу, який відзначав, що насправді геноцид, хоча і має довгі історичні antecedenti, він постає новою сучасною формою війни на винищення [12]. Історія ХХ століття містить приклади геноциду, що його здійснювали у контексті війни як цивільної (зокрема, згаданий вище геноцид камоджійців режимом “червоних кхмерів” у 1975–1979 рр., хуту народності тутсі в Руанді у 1994 р.), так і щодо іншої держави (зокрема, геноцид євреїв німецькими нацистами у Другій світовій війні, геноцид боснійців (“Різанина в Сребрениці”) сербами в Боснійській війні). Причому в другому випадку об’єктом насилля також можуть виступати стигматизовані як “ворог” соціальні спільноти всередині суспільства, яке веде війну, а не лише співтовариства, що представляють держави-ворога. З другого боку, геноцидом можна кваліфікувати внутрішню політику, спрямовану на фізичне знищення певних спільнот, зокрема до таких можна віднести політику Сталіна в СРСР, Мао Цзедуну в КНР. Геноцид у такому контексті може розглядатися як інструмент “міфічного”, “божественного” або “раціонального” насилля.

З огляду на те, що одним із ключових завдань “божественного” насилля є сакралізація знову встановлених норм і правил, яка здійснюється шляхом соціокультурне “принесення” сакральної жертви, геноцид дає змогу, по-перше, мобілізувати значну кількість населення для боротьби “всіх проти одного”. Це стало можливим також через зміну принципів ведення війни в ХІХ–ХХ ст., за якими військова кампанія передбачає широку як фізичну, так і економічну, соціальну, культурну та ідеологічну мобілізацію.

Війна як вид соціального насилля, що характеризується організованістю боротьби, застосуванням зброї, здійснюється спеціальним соціальним інститутом (армією) або збройними формуваннями із залученням економічних, політичних, ідеологічних та дипломатичних засобів реалізується на індивідуальному та колективному рівнях. Війна як індивідуальна форма соціального насилля ґрунтується на необхідності реалізації чоловічої, варварської, фізичної боротьби як внутрішнього переживання, де “внутрішнє” мислиться у контексті ніцшеанського “усвідомлення” (“Verinnerlichung”), а переживання як одухотворення та сублімація боротьби. На колективному рівні насилля реалізується в політичній, економічній, колективній формах. У політичній формі війна є продовженням політики іншими засобами (К. Клаузевіц) або методом припинення історично підготовлених політичних відносин між народами і класами (В. Ленін). Результатом війни є ненависть до переможених, яка

стає інтегральним чинником розвитку суспільства, що впливає на процеси релегітимації насилля. В економічній формі насилля спостерігається перехід військового насилля з рівня колективного, обмеженого діяльністю груп військових професіоналів, на метарівень через залучення також мобілізованих військових, цивільних працівників, які працюють на об’єктах, що підтримують функціонування військово-економічних комплексів. Пряма форма військового насилля є складником структурного насилля і здійснюється або на ранніх стадіях встановлення нових соціальних структур (виражається у масовому терорі, геноциді, штучних голодоморах для окремих регіонів), або для підтримки функціонування існуючих структур (“військові операції” за межами держави з метою миротворчості, запобігання діяльності іноземних організацій, які становлять загрозу функціонуванню структурі суспільства, захисту національних, передусім економічних, інтересів). Війна – це інструмент циклічної зміни форм насилля. Війна як складник “міфічного” насилля характеризується масштабністю дії, що дає змогу інтенсивно руйнувати усталені норми,

традиції, правила. Сакралізація цілей війни у “божественному” насиллі передбачає одночасне вираження харизми головнокомандувача і дозволяє інтегрувати суспільство в боротьбі проти спільного ворога, спрямувати енергію мас на війну всіх проти одного. Війна є регулятором критичної кількості “бунтівників” (пасіонарів) в суспільстві в період домінування “раціонального” насилля.

Література

1. Клаузевиц К. О войне / Карл фон Клаузевиц: в 2 т. — Москва : ООО “Издательство АСТ”; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2002. — Т. 1. — 2002. — 558 с.
2. Быченков В. М. Война / В. М. Быченков // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Научно-ред. совет: предс. В. С. Степин, заместители предс. А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. — Москва : Мысль, 2010. — Т. 1. — 2010. — С. 425–426.
3. Жмир В. Ернст Юнгер – хто він? / В. Жмир // Філософська думка. — 2008. — № 1. — С. 15–35.
4. Слюсар В. М. Соціальне насилля: зміст і форми реалізації у трансформаційних процесах / В. М. Слюсар // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. — 2016. — Вип. 1 (82) “Філософські науки”. — С. 127–132.
5. Ленин. Крах II Інтернаціонала / Ленин // Ленин. Полное собрание сочинений в 55-ти томах [издание пятое]. — Москва : Издательство политической литературы, 1958 — Т. 26. Июль 1914 – август 1915 . — 1969. — С. 209–265.
6. Hofmeister H. Der Wille zum Krieg oder Die Ohnmacht der Politik. Ein philosophisch-politischer Traktat / H. Hofmeister. — Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 2001. — 160 S.
7. Тоффлер Э. Война и антивоенная: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер. — Москва : АСТ : Транзиткнига, 2005. — 412 с.
8. Беньямін В. Вибране / Вальтер Беньямін; пер. з нім. Ю. Рибачук, Н. Лозинської. — Львів : Літопис, 2002. — 214 с.
9. Захаров В. М. Эволюция взглядов на войну: от Клаузевица до современности / Захаров Владимир Михайлович // Проблемы национальной стратегии. — 2010. — С. 79–94.
10. Субетто А. И. Конец онтологии мира войн и насилия в XXI веке / Субетто Александр Иванович // Ноосфера. Общество. Человек. Электронный научный журнал. — 2015. — № 3. — <http://noocivil.esrae.ru/pdf/2015/3/1363.pdf>
11. Junger E. Der Kampf als inneres Erlebnis / Ernst Jünger // Junger E. Samtliche Werke [1. Aufl.]. — Stuttgart : Klett-Cotta, 1978–2003 — . — Band 7. Essays I. Betrachtungen zur Zeit. 1980. — S. 9 — 103.
12. Shaw M. War and Genocide: A Sociological Approach / Martin Shaw // Online Encyclopedia of Mass Violence: <http://www.massviolence.org/War-and-Genocide-A-Sociological-Approach>.

The article analyzes the functional nature of war as part of social violence in the processes of social transformation. In this sense the war considered at individual and collective levels of social violence in its following forms: political, economic, physical, structural and systemic. The attention is also paid to specific of war as part of “mythical”, “divine” and “rational” violence.